

УДК 340.130.05

СИСТЕМА ДЖЕРЕЛ ПРАВА: ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ

Н. Хомюк

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, 79000 Львів, Україна
e-mail: natali.h.s@inbox.ru*

У статті проаналізовано деякі питання наукового дослідження джерел права, виявлено юридичну природу системи джерел права.

Ключові слова: зовнішня форма (джерело) права, система джерел права.

Розвиток сучасної правової системи України супроводжується такими закономірностями, як: спрямованість правового регулювання загальновизнаними нормами та принципами права, урізноманітненість зовнішніх форм (джерел) права, формування цілісної їх системи під впливом міжнародних правових стандартів. Усе це потребує поглибленого наукового аналізу, зокрема, у частині становлення цілісного нормативно-правового комплексу – системи джерел права України. Як у міжнародній та зарубіжній, так і вітчизняній юридичній літературі питанням джерел права, їх співвідношенню із формою права, особливостями їх різновидів приділено достатню увагу, зокрема, у працях Ж.-Л. Бержеля, С.В. Бошно, В.Г. Буткевича, Т.В. Гурової, Р. Давіда, Л.М. Ентіна, С.Л. Зівса, С.Ю. Кашкіна, Р. Леже, Л.А. Луць, М.М. Марченка, К. Осаке, Н.М. Пархоменко, А.Х. Саїдова, Ю.О. Тіхомірова, В.О. Толстіка, Б.М. Топорніна та ін. Зазначимо, що ці питання є постійним об'єктом, зокрема і загальнотеоретичних досліджень. Проте, як у юридичній науці в цілому, так і в загальній теорії права, зокрема, малодослідженими залишаються питання системи джерел права. Деякі аспекти цих питань висвітлені у працях: Ж.-Л. Бержеля, Л.А. Луць, М.М. Марченко, Н.М. Пархоменко, Р.Б. Тополевського.

При цьому немає і дотепер уподібненого поняття «джерело права».

Так, С.С. Алексєєв під джерелом права розуміє державні чи визнані нею офіційні документальні способи виразу та закріплення норм права, надання їм юридичного, загальнообов'язкового значення [1, с. 76]. Зокрема, Н.М. Пархоменко джерелом права називає зовнішню форму об'єктивації правової норми, яка тільки після об'єктивацій у певній формі стає загальнообов'язковою, а її реалізація забезпечується відповідними засобами державного примусу [2, с. 233]. Дослідник В.М. Баранов зазначає, що теорія права оперує цим поняттям вже декілька століть. Під джерелом права розуміють як ті фактори, що зумовлюють правові норми, викликають їх до життя, так і форми об'єктивації норм права. Але саме у юридичному розумінні джерело права є формою виразу, об'єктивації нормативної державної волі – зовнішніми формами права [3, с. 266–268].

Як зазначає М.М. Вопленко, джерело права є метафорою, що образно показує вихідний пункт, походження, концентрацію правової матерії [4, с. 4]. І використання терміна «джерело права» в аспекті юридичного формалізованого прояву як документального носія правових норм дає підстави ототожнювати його з поняттям форми права [5, с. 4–5].

При цьому потрібно зважати на спеціальну юридичну термінологію, властиву саме для правознавства. А відтак, і на те, що поняття «зовнішня форма (джерело) права» має категоріальний статус у юридичній науці і відображає певну систему наукових знань (насамперед, у межах теорії права) [6, с. 56].

Так, категорія «зовнішня форма (джерело) права» відображає багатозначність поняття «джерело права», вказуючи за допомогою терміна «зовнішня форма» на межі відповідного контексту, тобто наявність правового документа.

Важливим є і виявлення юридичної природи зовнішніх форм (джерел) права. В юридичній літературі зазначено, що, як правило, всі джерела права є формально-обов'язковим волевиявленням компетентних суб'єктів; містять нормативно-правові приписи, за допомогою яких об'єктивуються принципи чи норми права; мають загальнообов'язковий характер; письмову зовнішню форму виразу, визначені межі дії, юридичну силу та спрямовані на врегулювання, охорону та захист суспільних відносин [7, с. 47].

Наявність цих властивостей дає змогу розрізняти джерела права між собою. В юридичній літературі виокремлюють такі основні зовнішні форми (джерела) права: 1) нормативно-правовий акт; 2) нормативно-правовий договір; 3) правовий звичай; 4) правовий прецедент; 5) принципи права; 6) правова доктрина; 7) релігійні джерела [8, с. 193].

У кожній правовій системі світу, а також у міждержавних правових системах джерела права мають характерні особливості, зумовлені соціальними факторами, відмінності щодо кількості та питомої ваги конкретних джерел. У відповідному типі правових систем, національній чи міждержавній правовій системі функціонує і специфічна система джерел права, яка формується у конкретно-історичних умовах і залежить від рівня розвитку конкретного суспільства.

Термін «система джерел права» дедалі частіше використовується у вітчизняній юридичній літературі, хоча попри це в українській юридичній науці та практиці стійке використання має поняття «система законодавства» у широкому розумінні (як сукупність нормативно-правових актів). Останнє свідчить про те, що єдина вітчизняна концепція «системи джерел права» не сформована і дотепер, а це породжує низку проблем у вітчизняній юридичній науці та в юридичній практиці.

В юридичній літературі висловлені деякі позиції стосовно поняття система джерел права.

Так, Н.М. Пархоменко у монографії «Джерела права: проблеми теорії та методології» характеризує систему джерел права як органічну, комплексну, багаторівневу, динамічну й відкриту систему, складові елементи якої об'єднані структурними зв'язками, кожний елемент якої є самостійним і може бути досліджений окремо [9, с. 200].

Водночас, Р.Б. Тополевський визначає систему джерел права як сукупність всіх форм юридичного закріплення і організаційного забезпечення інформації про загальнообов'язкові правила поведінки (юридичні норми) у сукупності їх взаємозв'язків (генетичних, структурних і функціональних), через які об'єктивуються нормативні приписи галузі права, нормативні складові національної чи регіональної (наднаціональної) правової системи чи міжнародного правопорядку [10, с. 11].

На думку Л.А. Луць, система джерел права – це комплекс взаємопов'язаних та взаємоузгоджених нормативно-правових приписів, які об'єктивовані у відповідних зовнішніх формах і утворюють нормативно-правову організацію, необхідну для забезпечення правового регулювання у будь-якому суспільстві [8, с. 163].

Перш ніж перейти до аналізу такого явища, як система джерел права, насамперед, важливо з'ясувати поняття «система». Цей термін означає порядок, систематичність [11, с. 379]. Тлумачні словники української мови дають таке розуміння терміна «система»: по-перше, це порядок, зумовлений правильним, планомірним розташуванням і взаємними зв'язками частин чого-небудь; продуманий план; зведений, прийнятий порядок [12, с. 592]; певні принципи у розташуванні пов'язаних між собою частин чого-небудь [13, с. 1058]. По-друге, форма організації, будова чого-небудь (державних, політичних, господарських одиниць, установ тощо); форма суспільного устрою, формація. По-третє, сукупність яких-небудь елементів, одиниць, частин, об'єднаних за спільною ознакою, призначенням. По-четверте, будова, структура, що становить єдність закономірно розташованих і функціонуючих частин [12, с. 592], які є у взаємозв'язку [13, с. 1058].

Зокрема, М.М. Марченко зазначає, що родовими та видовими ознаками різноманітних систем є: наявність структурних елементів; системоутворювальні зв'язки між елементами; утворення цілісної системи в результаті взаємозв'язку та взаємодії утворювальних її елементів; наявність у структурних елементів певної автономії і відносної самостійності по відношенню одне до одного, а системи в цілому – по відношенню до оточуючих систем [14, с. 175].

Аналізуючи таке явище, як система джерел права, потрібно звернути увагу на основні позиції щодо її юридичної природи, висвітлені в юридичній літературі.

Так, Н.М. Пархоменко виокремлює такі ознаки системи джерел права виділяє такі: а) вона складається з багатьох різнорідних частин – підсистем джерел права – системи нормативно-правових актів, системи нормативно-правових договорів, системи правових прецедентів, які взаємодіють завдяки системним зв'язкам; б) її здатність до змін унаслідок впливу, як з боку інших підсистем правової системи, так і з боку нормоутворених джерел права; різка зміна обставин може призвести до її нестабільності, до фрагментації системи джерел права, коли частина джерел права не діє, або суперечить іншій частині, паралізуючи її; в) у процесі розвитку переходить з рівня на рівень – від звичаєвого неписаного права – до писаного права, від фрагментарних нормативних сукупностей через кодифікацію – до складної динамічної системи; г) у процесі функціонування завдяки системним зв'язкам виявляються нові принципи правоположення, приписи існування яких не передбачені у процесі її формування, які прямо не закріплені в юридичних джерелах права; д) охоплює національну; ієрархічну та горизонтальну (галузеву) структуру; е) характеризується внутрішньою узгодженістю (взаємозв'язок та несуперечність джерел права); є) має суб'єктивно-об'єктивний характер (суб'єктивний – системність джерел права формується суб'єктами правотворчості, але при цьому є об'єктивна потреба її існування); ж) спостерігається активний характер джерел права, що виявляється не лише стосовно системи права чи правової системи загалом, але й щодо безпосередньо пов'язаних із правом систем (судової, системи законодавчих і виконавчих органів державної влади тощо); з) наділена динамічністю, що виявляється у такому: пряма та безпосередня дія; удосконалення джерел права; оновлення; процеси диференціації та інтеграції джерел права [9, с. 183].

Визнаючи правильність цієї позиції, водночас потрібно зазначити, що характеристика системи джерел права мала б здійснюватися, насамперед, на основі системного підходу, у межах якого необхідно виявити первинні елементи, встановити постійні зв'язки між ними, виокремити її структуру, мету та особливості функціонування структурних частин. Саме такий підхід застосовується до характеристики системи джерел права Л.А. Луць, що дозволяє їй виокремити такі

основні ознаки: 1) система джерел права – це зовнішня форма системи права; 2) первинним елементом її є нормативно-правовий припис, через який формалізується та об'єктивується норма права; 3) нормативно-правові приписи взаємопов'язані та взаємоузгоджені; 4) вона є поліструктурним утворенням; 5) структурними частинами системи джерел права є: нормативно-правові інститути, нормативно-правові галузі та інші системні утворення; 6) вона є нормативно-правовою організацією, необхідною для забезпечення правового регулювання в будь-якому суспільстві; 7) нормативно-правові приписи об'єктивуються у відповідних зовнішніх формах права; 8) має динамічний, значною мірою суб'єктивний характер (залежить від діяльності суб'єктів правотворчості) [8, с. 196].

Так, первинним елементом системи джерел права необхідно вважати нормативно-правовий припис, оскільки він є мінімальною неподільною одиницею і відображає норму права, яка об'єктивується у різних джерелах права.

У цьому контексті не можна погодитися з тими авторами, які складовим елементом системи джерел права вважають норму права, адже відомо – вона є первинним елементом іншої цілісності системи права.

Нормативно-правовий припис на відміну від норми права, яка становить логічну конструкцію, є логічно та граматично завершеним та об'єктивованим назовні судженням.

Ще однією ознакою системи джерел права є взаємопов'язаність та взаємоузгодженість нормативно-правових приписів [8, с. 196]. Взаємоузгодженість нормативно-правових приписів означає взаємозв'язок та несуперечність джерел права [9, с. 185]. На таку особливість системи джерел права вказують Л.А. Луць, Н.М. Пархоменко і Р.Б. Тополевський.

Як відомо, між елементами множини, що утворюють будь-яку систему, встановлюються певні зв'язки та відносини, які є однією з характеристик цієї системи. Водночас системність означає сукупність стійких зв'язків та відносин, що виникають між її елементами, створюючи єдине ціле, дає їм змогу забезпечити цю ефективність [10, с. 13].

Для характеристики системи джерел права важливим є аналіз її внутрішньої будови (структури). Структура – це внутрішня організація чого-небудь, властива об'єктам, що є системою, яка характеризується через сутнісні, відносно стійкі зв'язки між її елементами при частковому або повному абстрагуванні від якісних характеристик цих елементів. Структура забезпечує збереження основних властивостей та функцій системи в разі різноманітних її змін [15, с. 611]. Структура – це така внутрішня організація системи джерел права, характер побудови якої залежить від природи і закономірностей її розвитку [16, с. 61–62]. До основних структурних частин системи джерел права у юридичній літературі зачисляють: нормативно-правові інститути, нормативно-правові галузі та інші системні утворення [8, с. 196]. Тобто система джерел права, на відміну від системи права, є поліструктурним утворенням.

Слушною є думка тих авторів, які вважають, що динамічність – одна з ознак системи джерел права. Будь-яка система джерел права є у постійному «русі», оскільки функціонує у суспільстві, яке постійно розвивається. Розвиток цієї системи відбувається за декількома напрямками. По-перше, це введення нових форм об'єктивації норм права. Це також удосконалення вже наявної системи джерел права шляхом прийняття нових джерел права, внесення змін і доповнень до вже існуючих, їх систематизація. Крім цього, відмова від окремих форм об'єктивації норм права [17, с. 71].

Крім цього, деякі автори зазначають, що для системи джерел права є притаманна ієрархія джерел права. Ієрархічність джерел – одна із суттєвих властивостей форм права, є важливим вираженням внутрішньо системних зв'язків джерел права [18, с. 108]. На думку В.О. Толстіка, система джерел права є багаторівневою або ієрархічною. Для таких систем ієрархічність є атрибутом, без якого вона не може ні існувати, ні мислитися. При цьому ієрархія – це не специфічна властивість, а загальне, не випадкове, а необхідне, не зовнішнє, а внутрішнє. Загальнотеоретичне осмислення такої властивості системи джерел права, як ієрархічність, слугуватиме пізнанню її якостей [19, с. 13].

Але не можна погодитися з тим, що це єдина характерна властивість для внутрішньої організації нормативно-правових приписів у межах системи джерел права. Адже відомо, що для цієї системи характерні не лише вертикальні зв'язки, а й горизонтальні зв'язки, зокрема, між джерелами рівної юридичної сили. Водночас відомо, що всі нормативно-правові приписи об'єктивуються у відповідних зовнішніх формах.

І як стверджує Ж.-Л. Бержел, немає такого юридичного порядку, який би надавав перевагу винятково одному із джерел і нехтував іншими [20, с. 89].

Характеристика юридичної природи системи джерел права була б не повною за відсутності знань про такі її складові частини, як підсистема нормативно-правових актів, підсистема нормативно-правових договорів, прецедентна підсистема тощо. Так, зокрема у межах сучасної системи джерел права України нормативно-правові приписи об'єктивуються у нормативно-правових актах, нормативно-правових договорах та правових звичаях. І оскільки останні не мають власної зовнішньої форми виразу, їх приписи об'єктивуються у нормативно-правових актах та нормативно-правових договорах, то основними підсистемами є нормативно-актна (містить закони та підзаконні акти) та нормативно-договірна (містить міжнародні договори та колективні договори).

Важливим при цьому видається розмежування понять «система джерел права», «система нормативно-правових актів», «система законодавства».

Система джерел права, як вже було зазначено, є найширшим поняттям і комплексом взаємопов'язаних та взаємоузгоджених нормативно-правових приписів, що об'єктивовані у відповідних зовнішніх формах права.

До складу системи джерел права входять система нормативно-правових актів, яка є комплексом нормативно-правових приписів, що містяться у нормативно-правових актах (законах та підзаконних актах), а до складу останньої входять дві підсистеми: законодавства та підзаконних нормативно-правових актів.

При цьому під системою законодавства потрібно розуміти комплекс приписів, що містяться у законах.

Ці підсистеми взаємопов'язані та взаємодіють у межах системи джерел права, забезпечуючи її цілісність, тобто нормативно-правову організацію, необхідну для правового регулювання суспільних відносин. Ці та інші питання потребують поглибленого аналізу і є важливими для характеристики сучасної системи джерел права України.

Список використаної літератури

1. *Алексеев С.С.* Право: азбука – теория – философия. Опыт комплексного исследования / С.С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 712 с.
2. *Пархоменко Н.М.* З'ясування дійсного змісту категорій «форма» та «джерело» права як передумова ефективної реалізації прав і свобод людини і громадянина / Н.М. Пархоменко //

- «Проблеми реалізації прав і свобод людини і громадянина в Україні»: монографія / кол. авторів; за заг. ред. Н.М. Оніщенко, О.В. Зайчука. – К.: ТОВ «Вид-во «Юридична думка», 2007. – С. 216–236.
3. Теория государства и права: учебник / под ред. В.К. Бабаева. – М.: Юрист, 2003. – 592 с.
 4. *Вопленко Н.Н.* Источники и формы права: учеб. пособ. / Н.Н. Вопленко. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2004. – 102 с.
 5. *Иванюк О.А.* Источник права: проблемы определения / О.А. Иванюк // Журнал российского права. – 2007. – № 9. – С. 142–150.
 6. *Васильев А.М.* Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права / А.М. Васильев. – М.: Юрид. лит., 1976. – 264 с.
 7. *Луць Л.А.* Система джерел права: проблеми і тенденції розвитку / Л.А. Луць // Національна держава і право в умовах глобалізації: зб. наук. статей. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – 2007. – С. 45–52.
 8. *Луць Л.А.* Загальна теорія держави та права: навч.-метод. посібник (за кредитно-модульною системою) / Л.А. Луць. – К.: Атака, 2008. – 412 с.
 9. *Пархоменко Н.М.* Джерела права: проблеми теорії та методології: монографія / Н.М. Пархоменко. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. – 336 с.
 10. *Тополевський Р.Б.* Системні зв'язки юридичних джерел права: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Тополевський Руслан Богданович. – Харків: Національний ун-т внутрішніх справ, 2004. – 29 с.
 11. *Данилюк І.Г.* Сучасна українська мова. Словник синонімів та антонімів / І.Г. Данилюк. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО» 2009. – 592 с.
 12. Великий тлумачний словник української мови / упоряд. Т.В. Ковальова. – Харків: Фоліо, 2005. – 767 с.
 13. Великий тлумачний словник сучасної української мови / кер. вид. проекту П.М. Мовчан, В.В. Німчук, В.Й. Клічан. – К.: Видавництво «Дніпро», 2009. – 1332 с.
 14. *Марченко М.Н.* Источники права / М.Н. Марченко. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – 760 с.
 15. Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.
 16. Вступ до теорії правових систем / за заг. ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко: монографія. – К.: Вид-во «Юридична думка», 2006. – 432 с.
 17. Сравнительное правоведение: сб. статей / отв. ред. В.А. Туманов. – М., 1978.
 18. *Зивс С.Л.* Источники права / С.Л. Зивс. – М., 1981. – 213 с.
 19. *Толстик В.А.* Иерархия источников российского права: автореф. дисс. на соискание уч. степени д-ра юрид. наук.: спец. 12.00.01 – Теория и история права и государства; история правовых учений / В.А. Толстик. – Н. Новгород, 2002. – 54 с.
 20. *Бержель Ж.-Л.* Общая теория права / пер. с франц. Г.В. Чуршукова; под общ. ред. В. Даниленко. – М.: Nota bene, 2000. – 575 с.

СИСТЕМА ИСТОЧНИКОВ ПРАВА: НЕКОТОРЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Н. Хомюк

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, 79000 Львов, Украина*

В статье анализируются некоторые вопросы научного исследования источников права, раскрыта юридическая природа системы источников права.

Ключевые слова: внешняя форма (источник) права, система источников права.

**LEGAL SOURCES SYSTEM:
SOME THEORETICAL ASPECTS**

N. Khomyuk

*Ivan Franko National University of Lviv
Universytetska Str. 1, UA – 79000 Lviv, Ukraine*

The article deals with scientific research of sources of law. Legal nature of the legal sources system is studied.

Key words: external form (source) of law, legal sources system.

*Стаття: надійшла до редакції 30.11.2012
прийнята до друку 14.01.2013*